

ПОПОВА Н. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИП ЄДНОСТІ СВІДОМОСТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ Й МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ

Статтю присвячено обґрунтуванню правомірності використання принципу єдності свідомості та діяльності у вивченні взаємодії процесів формування іспанської концептуальної та мовної картин світу. Окрім впливу концептуальної картини світу на еволюцію мовної картини світу, аналізується можливість зворотного впливу мовної картини світу на видозміни національно-маркованих концептів.

Ключові слова: принцип єдності свідомості й діяльності, концептуальна картина світу, мовна картина світу.

В статье обосновывается правомерность использования принципа единства сознания и деятельности в изучении взаимодействия процессов формирования испанской концептуальной и языковой картин мира. Кроме влияния концептуальной картины мира на эволюцию языковой картины мира, анализируется возможность обратного влияния языковой картины мира на видоизменения национально-маркированных концептов.

Ключевые слова: принцип единства сознания и деятельности, концептуальная картина мира, языковая картина мира.

The use of unity principle of consciousness and activity in the investigations of interaction processes of the Spanish language and conceptual world views is substantiated. Except the influence of the conceptual world view on the evolution of the language world view, a possibility of the reverse effect of influence of the linguistic world view on nationally-marked concepts' modifying is examined.

Key words: unity principle of consciousness and activity, conceptual world view, language world view.

Актуальність дослідження зумовлюється увагою мовознавців-когнітологів до механізмів мисленнево-мовленневої діяльності, необхідністю вивчення закономірностей цього процесу з метою його моделювання та відтворення.

Метою дослідження є вивчення типу зв'язків між мовною і концептуальною картиною світу через призму принципу єдності свідомості й мовленневої діяльності, що застосовується в психології та є основою для розвитку когнітивної лінгвістики.

Наукова новизна дослідження полягає в доведенні того факту, що взаємодія концептуальної й мовної картин світу в ході їхнього розвитку базується на принципі єдності свідомості й діяльності, тобто у наукових дослідженнях динаміки розвитку цих систем вони мають вивчатися у тісній взаємодії одна з одною. Функції мовної картини світу не обмежуються тим, що завдяки їй стає можливим вивчення фрагментів концептуальної картини

світу. Оскільки мовні одиниці здатні передавати ставлення людини до об'єктів реальності завдяки прагматиці дискурсу, мовна картина світу здатна впливати на моделювання окремих концептів, видозміни яких призводять до змін усїєї концептосфери.

Об'єктом дослідження є взаємовплив мовної та концептуальної картини світу.

Предметом дослідження є зв'язок між мисленнєвою й мовленнєвою діяльністю людської свідомості.

Принцип єдності свідомості й діяльності є базовим принципом психології, сформульованим відомим радянським психологом, С. Л. Рубинштейном у 1933 році: "... Психологічні якості особистості та її поведінки, свідомість і діяльність людини включаються як ланки, як сторони в єдиний процес, у якому причина й наслідок безперервно міняються місцями. Таким для нас є істинне значення положення про єдність свідомості й діяльності" [1:664].

Далі цей принцип було розроблено в працях таких вчених, як О. М. Леонтьєв, О. В. Запорожець, Б. Г. Ананьєв, О. К. Тихомиров та інших. Зроблені ними висновки свідчать про те, що психіка й свідомість становлять спонукальну, регулюючу, орієнтуючу і контролюючу частини діяльності. Сама ж діяльність становить єдність двох складових: психічної, що відображає та спонукає (внутрішньої), та виконавчої (зовнішньої). О. М. Леонтьєв вказував на те, що вивчаючи розвиток психіки людини, варто виходити із аналізу розвитку його конкретної діяльності. Завдяки такому підходу можна визначити роль зовнішніх умов у житті людини, їхній зв'язок із її здібностями, зрозуміти, чому виховання, що впливає саме на діяльність людини, її ставлення до дійсності й тому визначає її психіку та свідомість, відіграє провідну роль [2:13].

В. П. Зінченко і Є. Б. Моргунов по-іншому уявляють картину складних взаємовідносин між свідомістю й діяльністю: "Живий рух породжує дію, дія породжує самосвідомість, самосвідомість породжує діяльність, діяльність породжує свідомість, свідомість породжує вільну дію, вільна дія породжує особистість, особистість породжує нові види діяльності, розширюючи власну свідомість... У будь-якому випадку, коли перетворені форми входять до інших ширших структура бо виступають автономно, між ними наявні живі протиріччя, що одночасно є початком росту та рушіями розвитку. Їх єдність – лише моменти в їхньому бутті. З цього погляду навіть коротка єдність свідомості й діяльності – це смерть

для того чи іншого. Ми вже не говоримо про те, що кожна з перетворених форм має і власну складну будову. Рівновага і гармонія між її компонентами постійно порушується відкритістю перетвореної форми перед середовищем та впливами інших форм. Звідси кризи, вибухи, катастрофи (часто очищувальні) в житті людини, її свідомості й діяльності... Навіть коли рівновага зберігається, вона не є статичною, стійкою, вона порушується, має динамічний характер... І нарешті, кожна із перетворених форм має власні закони розвитку, включаючи спонтанний. Джерелами розвитку стає гетерогенність як початкових натуральних форм (наприклад, живий рух), так і перетворених форм, що виникають на їхній основі. Розуміння психічного розвитку і розвитку людини як породження перетворених форм – це виклик сучасній психології з боку філософії культури та цивілізації” [3:159–160].

Врахування принципу єдності свідомості й діяльності в когнітивній лінгвістиці свідчить про неподільність когнітивних процесів свідомості та їхнього відтворення в мовленнєвій діяльності людей засобами мови. Проте, спірним залишається питання про те, що вважати першоосною: свідомість чи мовну діяльність.

Когнітивна лінгвістика оперує поняттями концептуальної та мовної картини світу, між якими існує тісний взаємозв’язок.

Термін “картина світу” з’явився наприкінці XIX століття в фізиці. Г. Герц (1914 р.) використовував його стосовно фізичної картини світу, що розглядалася як сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів. Використовував його також А. Ейнштейн, оскільки вважав картину світу необхідною частиною життєдіяльності людини. З часом поняття “картина світу” в природничих науках стало означати специфічну концептуальну структуру, що формується за допомогою наукових методів і понять. Загальнонаукова картина світу надбудовується над системністю наукових знань як зв’язкова ланка між ними й світоглядом [4:106].

На думку російського психолога Ю. О. Аксьонової, картина світу є змістовним аспектом образу світу, сукупністю його складових [5]. У ході особистісного розвитку людина засвоює, з одного боку, ті елементи картини світу, які характерні для певного соціуму, тобто певні стереотипні уявлення народу, з яким особистість себе ідентифікує. З іншого боку, власний досвід освоєння світу створює індивідуальні уявлення. Специфіка формування

картини світу у свідомості особистості – її багаторівневність – накладає відбиток на результат цього процесу: дана картина є неоднорідною [6].

Концептуальну (когнітивну: термін З. Д. Попової та Й. А. Стерніна) картину світу лінгвісти-когнітологи визначають як ментальний образ дійсності, сформований когнітивною свідомістю людини або народу вцілому, що являється результатом як прямого емпіричного відображення дійсності, так і свідомого рефлекторного відображення дійсності в процесі мислення [7:28]. Отже, *концептуальна картина світу* – це сукупність складових концептосфери та стереотипів свідомості, які формуються культурою народу/особистості.

Концептосфера – упорядкована сукупність концептів народу, інформаційна база мислення [7:20] – забезпечує впорядкованість концептуальної картини світу, її структурованість і системність, розуміння сприйняття дійсності людиною. Даючи визначення концептуальній картині світу, ми віднесли до її складових не лише концептосферу, а й динамічні механізми пізнання та когнітивні стереотипи свідомості, де свідомість розуміється як “феномен, як вища форма відображення дійсності” [8:22], що взаємодіючи з мисленням “як процесом свідомого відображення дійсності” [8:22] та інтелектом “як розумовою здатністю” [8:22], за певних суспільно-історичних умов формує культурні стереотипи нації, що зумовлюють особливості національного світосприйняття та, у свою чергу, специфічність його відтворення мовними засобами.

Зважаючи на системну організацію у свідомості, концептуальна картина світу виконує ряд функцій у життєдіяльності людини: впорядковує елементи дійсності, пояснює причини явищ і подій, прогнозує їхній розвиток та наслідки, тобто пропонує способи їхнього аналізу; впорядковує чуттєвий і раціональний досвід для його збереження у свідомості людини та її пам’яті.

Стійкі уявлення, стереотипи, прийоми аналізу дійсності, які властиві концептуальній картині світу кожного представника певного народу формують *національну концептуальну картину світу*. Вона як когнітивно-психологічна реальність проявляється в пізнавальній діяльності народу, способі його мислення та сприйняття світу, фізичній та мовній діяльності, загальних уявленнях та судженнях про реальність, що фіксується в певних висловлюваннях, судженнях, наказах, афоризмах та в схожій поведінці у стереотипних ситуаціях, у повсякденному житті.

Когнітивна картина світу відображається опосередкованими картинами світу, які є результатом фіксації концептосфери вторинними знаковими системами, що “матеріалізують існуючу у свідомості неопосередковану концептуальну картину світу” [7:29]. До таких опосередкованих картин належить мовна картина світу.

Розгорнуте уявлення про мовну картину світу та її роль у соціальному пізнанні та поведінці виникає лише в сучасності. Учені пов’язують це явище зі зростанням ролі народних мас в історії, підвищенням значення ідеології в управлінні, виділенням індивідуальності людини й пропонують розглядати мовну картину світу як загальну (національну), окрему (мовлення соціальної групи) та індивідуальну (мовлення особистості). Узуальна (національно-мовна) картина виконує функцію узагальнюючого конструкта, оскільки, вона відображає картини світу певних угруповань людей – носіїв однієї мови, об’єднаних територіально, а також за іншими ознаками та психічними властивостями (освітою, професією, статтю, ерудованістю, темпераментом, характером тощо) [9:83].

С. П. Денисова вважає, що картина світу – це комплекс фундаментальних понять, які віддзеркалюють специфіку людини та її буття:

а) в аспекті первинної антропологізації мови як психофізіологічний вплив людини на конститутивні властивості мови;

б) в аспекті вторинної антропологізації мови як вплив на мову різних картин світу людини – релігійно-міфологічної, філософської, наукової, художньої та ін., при цьому мова формує мовну картину світу, виражає та експлікує інші картини світу людини, перетворюючи практичні знання, що одержані конкретними індивідами, у колективний досвід [10:10].

Проте, на нашу думку, недоречно розділяти віддзеркалення комплексу фундаментальних понять на “первинну і вторинну антропологізацію мови”, оскільки в людській свідомості картини світу не мають чіткого розмежування, їхні елементи переплітаються під час впливу людини на мовну систему. Комплексом фундаментальних понять, що відображає специфіку людини та її буття, є концептуальна картина світу, тобто когнітивні структури на рівні людської свідомості, завдяки яким людина отримує та інтерпретує знання про світ. Тоді як їхнє віддзеркалення засобами мови, що також складаються у структуровані й взаємопов’язані між собою фрагменти, становлять мовну картину світу – сукупність знань про світ, відображених мовними засобами. Мова, у свою чергу, слугує засобом передачі отриманих та інтерпретованих свідомістю знань від

одного індивіда до інших, а психіка та фізіологія людини однаковим чином впливає на складові будь-якої картини світу через їхню взаємопроникність.

Мовна картина є “світом у дзеркалі мови”, а картина світу (образ світу) розуміється як “відображення в психіці людини предметної дійсності, яка її оточує” [8:18].

Лінгвістичні когнітивні структури неопосередковано приймають участь у формуванні мовної картини світу, тоді як “матеріалом” формування концептуальної картини світу є в першу чергу феноменологічні когнітивні структури. Останні мають (або можуть мати вербальну “оболонку”, тобто виступають у парі з лінгвістичними когнітивними структурами” [8:67].

Отже, *мовна картина світу* – це сукупність уявлень і знань народу про оточуючий світ на певному історичному етапі розвитку, що відображаються в значеннях мовних одиниць.

А. А. Уфімцева зазначає, що концептуальна модель світу містить інформацію, представлену в поняттях, тоді як в основі мовної моделі світу лежать знання, закріплені в семантичних категоріях і семантичних полях, що складаються зі слів і словосполучень, по-різному структурованих у межах певного поля тієї або іншої конкретної мови. Основою вербальної, мовної картини (моделі) є, на думку дослідниці, репрезентація концептуальної картини світу за допомогою мови [11:110].

Г. В. Колшанський, визначаючи безсумнівну національну своєрідність формальних і семантичних структур різних мов, стверджує, що національна своєрідність властива концептуальній, яка пов’язана з пізнавальною діяльністю людини, а не мовній картині світу. Проте, саме за допомогою слова, основної одиниці мовної картини, здійснюється її зв’язок з концептуальною картиною світу, яка міститься у свідомості людини. Саме тому, на нашу думку, переважна більшість особливостей пізнавальної діяльності людини зафіксованих в концептах відображається в мові, вербалізуючись різними мовними засобами. Таким чином, мовна картина світу передає національну специфіку. Чим більше різняться мови за своїми характеристиками, тим більшою є ступінь варіації додаткової інформації мовної картини світу [12:76].

Т. Г. Нікітіна розуміє під концептуальною картиною світу не лише систему основних логічних категорій, які, справді, є універсальними. На “нижніх поверхах” концептуальної картини світу неодмінно, на її думку, знаходять відбиття національні особливості світовідчуття, світосприймання,

світорозуміння. А це означає, що мовна картина світу буде не національним втіленням інваріантної концептуальної картини світу, а *експлікацією* національно-специфічної концептуальної картини світу в її остаточному національно-специфічному оформленні засобами мови [13:293].

Б. О. Серебрянников говорив про те, що “концептуальна модель світу є феноменом більш складним, ніж мовна картина світу”, вважаючи концептуальну модель більшою за мовну [14:3].

Дослідники мовної картини світу наголошують на таких її особливостях: кожен народ має певні відмінності у своїй мовній картині світу, картини світу змінюються, мовна картина світу є вторинною за своєю природою, антропоморфною за спрямованістю, складається з окремих фрагментів. В. М. Телія уявляє мовну картину світу як інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу й пов’язану з формуванням самих понять за допомогою *маніпулювання* в процесі *мовними значеннями* та їх *асоціативними полями*, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії конкретної мови. Науковець відзначає, що мовна картина світу не має чітких меж; тому її місце щодо власне концептуальної моделі світу не може бути визначене як периферія [15:173]. Ю. М. Караулов підкреслює, що картину світу визначають наукове знання та мовна специфіка, а межі між мовною та концептуальною моделями світу здаються вченому хиткими, невиразними [16:274].

Зважаючи на викладене вище, можна стверджувати, що на даному етапі розвитку когнітивної лінгвістики не викликає сумніву той факт, що когнітивна та мовна картини світу є чітко розмежованими (В. В. Красних, З. Д. Попова, Й. А. Стернін та ін.), хоча й тісно пов’язаними між собою, оскільки мовна картина світу відображає концептуальну картину світу. Це ніби картинка та її проекція, яка не може існувати без своєї першооснови, проте має якісно відмінну форму. Таким чином, якщо концептуальна картина світу є першоосновою, то мовна картина світу, віддзеркалюючи концептуальну за допомогою мовних структур, втрачає певні її фрагменти, оскільки вони бувають відсутніми на даному етапі розвитку в мовній системі. Проте, намагаючись якомога точніше відобразити свідомість з метою обміну знаннями між індивідами, мовна діяльність сприяє розвитку мовної системи, і, у свою чергу, збагачує концептуальну картину одних індивідів або соціумів знаннями та інтерпретаціями, яких сягнула концептуальна свідомість інших індивідів або соціумів, і які змогли

передати результати когнітивного аналізу своєї свідомості засобам мовної системи в межах якої відбувається метафоризація та діє асоціативний принцип через посилання до необхідних концептів.

У взаємодії двох, паралельно існуючих, проте досить таки щільно накладених одна на одну картин світу – концептуальної та мовної – відображається принцип єдності свідомості й діяльності у мисленні та мові, що змушує нас поглянути на концептуальну і мовну картину світу як на дві сторони, якісно відмінні, але нерозривно поєднані, єдиного пізнавально-інтерпретаційно-інформаційного механізму, де мовна картина світу є проекцією концептуальної картини світу, але через певні “технічні” недоліки (відставання мовної системи у фіксуванні нової інформації) проекція має фрагментарний характер. І хоча з плином часу ці фрагменти все тісніше поєднуються, заповнюються прогалини, “проекторна картинка” (концептуальна картин світу) уже створює нову “проекцію” (мовну картину світу), де заповнених прогалин уже недостатньо для цілісності “проекції”, проте ці заповнені прогалини відіграють свою власну роль у формуванні мисленневих структур, впливаючи на способи інтерпретації інформації.

Базуючись на принципі діалектичної логіки та на твердженні лінгвістів і психологів про те, що концептосфера і когнітивні уявлення про світ відображаються мовою не повністю (згадаємо, наприклад, мовні лакуни), а також про те, що певні знання про світ відображаються також невербальними засобами, приходимо до висновку про непостійність та мінливість кожної з картин світу, тобто межі кожної з них не є і не можуть бути чітко окресленими, оскільки в кожний момент їхнього існування в тій чи іншій частині кожної із систем під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів відбуваються певні еволюційні процеси, які, у свою чергу, завдяки взаємозалежності концептуальної й мовної картин світу, стимулюють їхні зміни.

Мислення народу не опосередковується мовою, хоча саме мова номінує й фіксує уявлення про дійсність у певний історичний період. Саме тому завдяки мовній картині світу ми можемо, хоч і опосередковано, судити про те, яким було мислення народу в кожен історичну епоху, реконструювати певною мірою головні риси когнітивної картини світу окремого періоду. Оскільки судити про когнітивну картину світу народу через його мовну картин світу можна лише обмежено, варто постійно пам'ятаючи про те, що мовна система відображає лише ті ділянки концептосфери і уявлень, що мали для народу *комунікативну значимість* у

кожний історичний період часу, тобто те, про що народ говорить і говорив [17:77]. Таким чином, комунікативна значимість мовної одиниці, що визначається завдяки частотності її використання, пов'язана з цінністю репрезентованого концепту для культури певного соціумі.

Отже, ми дійшли **висновку**, що постійні еволюційні процеси в концептуальній та мовній картині світу створюють живі протиріччя в момент коли, мовна система ще не готова відобразити елементи, наявні у свідомості, а коли вона може це зробити, свідомість уже оперує новими складовими. Саме такі протиріччя і є рушійною силою розвитку, і кожна із новостворених форм по-своєму впливає на обидві системи, визначаючи динаміку їхнього розвитку. **Подальші перспективи** даного дослідження полягають у пошуковій закономірностей процесу еволюції мовної та концептуальної картин світу як складного механізму мисленнево-мовленнєвої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии [изд. 2-е, 1946] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с. 2. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность [3-е изд.] / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 365 с. 3. *Зинченко В. П.* Человек развивающийся. Очерки российской психологии / Владимир Петрович Зинченко, Евгений Борисович Моргунов. – М.: Тривола, 1994. – 304 с. 4. *Косенко О. С.* Мовна картина світу [Електронний ресурс] / О. С. Косенко. – 2010. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/port/Soc_Gum/Fkzh/2010_34/Kosenko.pdf. 5. *Аксенова Ю. А.* Символы мироустройства в сознании детей / Юлия Александровна Аксенова. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 272 с. 6. *Междидова С. М.* О методологических принципах исследования личности [Електронний ресурс] / Светлана Междидова Междидова. – Режим доступу: http://www.psychology.az/about_methodological_principles.php. 7. *Попова З. Д.* Когнитивная лингвистика / Зинаида Даниловна Попова, Иосиф Абрамович Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. 8. *Красных В. В.* Свой среди чужих: миф или реальность? / Красных Виктория Владимировна. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с. 9. *Селіванова О. О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с. 10. *Денисова С. П.* Картина світу та суміжні поняття в зіставних дослідженнях / Світлана Павлівна Денисова // Проблеми зіставної семантики. – 2005. – Вип. 7. – С. 9–15. 11. *Уфимцева А. А.* Роль лексики в сознании человеческом и формировании языковой картины мира / А. А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 108–116. 12. *Колісанський Г. В.* Объективная картина мира в познании и языке / Геннадий Владимирович Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с. 13. *Никитина Т. Г.* Национально-культурная семантика фразеологизмов: выявление и репрезентация в словаре / Татьяна Геннадьевна Никитина // Актуальные вопросы изучения и преподавания русского языка. – 2006. – С. 291–294. 14. *Серебрянников Б. А.* Предисловие / Б. А. Серебрянников // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 2–18. 15. *Телия В. Н.* Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173–204. 16. *Караулов Ю. Н.* Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1976. – 335 с. 17. *Карасик В. И.* Лингвокультурный концепт как единица исследования / Карасик Владимир Ильич, Геннадий Геннадьевич Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – 2001. – С. 75–80.